

Проф. др Бранко МОМЧИЛОВИЋ

СТИЛМАН О КЊАЗУ НИКОЛИ И ЦРНОЈ ГОРИ

Међу бројним странцима који су боравили у Херцеговини и Црној Гори за време Херцеговачког устанка и Црногорско-турског рата 1876-78. један од најеминентнијих и најзанимљивијих био је дописник лондонског „Тајмса” Вилијам Џејмс Стилман (William James Stillman). Пореклом Американац, већи део активног живота провео је у Европи, краће време као амерички конзул, а више као дописник „Тајмса” и слободни новинар и уметник.

Стилман је рођен у Шенектадију, држава Њујорк, САД, 1828. године. Најпре је желео да буде уметник па је студирао пејзажно сликарство, што је касније наставио у Великој Британији, где је био под утицајем „прерафелита” Росетија и Милеа, због чега су га прозвали „амерички прерафелит”. По повратку у Америку приредио је више изложби, а онда, 1852. године, започео нов, узбудљив живот, много динамичнији од дотадашњег. Наиме, те године је отпутовао у Мађарску да за рачун Лајоша Кошута потражи мађарске крунске драгуље, које је овај сакрио негде на обали Дунава после слома мађарског устанка. Затим се враћа у Америку, где оснива часопис за уметничку критику *The Crayon*. Поново је у Енглеској 1859. године, а за време америчког грађанског рата, од 1861. до 1865, налази се на дужности америчког конзула у Риму. Наредне четири године провео је на Криту, такође као амерички конзул, одакле је извештавао о Критском устанку. Постепено је занемаривао сликарство, у доброј мери и због слабљења вида, и све више се окретао новинарству. По избијању устанка у Херцеговини, 1875, „Тајмс” га је послао као свог специјалног дописника у Херцеговину и Црну Гору, где је провео много месеци, одсуствујући само за време замишља између борби.¹ Веома брзо Стилман је стекао репутацију објективног и поузданог извештача, чијим извештајима је у Енглеској придавана велика пажња, о чему сведоче његови контакти са угледним британским политичарима, посебно са Гледстоном (Gladstone), који је своје мишљење о источној кризи умногоме формирао на основу Стилманових извештаја и разговора с њим. Рет-

¹ Сви биографски подаци о Стилману су из *Encyclopaedia Britannica*, Vol XXI, 1965, 409.

ко који новинар је својим извештајима са балканског ратишта извршио тако снажан утицај на јавно мњење своје земље, па чак и на званичну политику. Као што се из Стилманове аутобиографије види, то је признао и Бенџамин Дизраели (Benjamin Disraeli), председник конзервативне британске владе, иначе изразити туркофил, који је у кризним ситуацијама везаним за Источно питање редовно подржавао Турску у настојању да сузбије руску експанзију на Балкану.

Стилман је стигао у наше крајеве августа 1875. године, преко Трста, Задра и Дубровника. Из Котора је врлетним стазама стигао до Цетиња, где је представљен књазу Николи под чувеним бријестом, где је књаз одлучивао о тужбама и жалбама својих поданика. Веома брзо стекао је његово поверење и постао му лични пријатељ, привилегован међу страним дописницима, којих је у то време у Црној Гори било много. Захваљујући томе, уживао је апсолутно поверење Црногораца и имао потпуну слободу кретања, што је он максимално искористио. Пратио је догађаје са лица места, био очевидац битака и опсада, најчешће у свити књаза Николе, и могао да обилази Црну Гору по својој жељи. Није избегавао опасности и понекад се излагао великом ризику, као приликом путовања у Албанију, у пратњи црногорског студента Анта Гвозденовића, који ће педесет и више година касније превести Стилманово дело о Херцеговачком устанку, Херцеговина и последњи устанак (*Herzegovina and the Late Uprising*), објављено, иначе, 1877. године.² Стилман је упознао знатан број истакнутих херцеговачких првака и црногорских војвода, о којима је оставио занимљиве карактерне скице. Његова *Аутобиографија једног новинара* (*Autobiography of a Journalist*) садржи знатно више грађе, како о Херцеговачком устанку тако и о Црној Гори у време устанка и касније Црногорско-турског рата.³

Прва Стилманова књига, *Херцеговина и последњи устанак*, бави се углавном описом тока устанка, војним операцијама, закулисним играма европских сила и њиховим утицајем на ток борби и исход устанка. Посебно се описује улога Црне Горе, и књаза Николе лично, у развоју догађаја. *Аутобиографија* је наративно штиво, у коме има више приче а мање репортерског саопштавања и цитирања разних депеша и нота дипломатских актера. Уз то, она садржи знатно више материјала о Црној Гори и Црногорцима и заокружен портрет главног актера у догађајима које описује, књаза Николе. Стилманово интересовање није се ограничавало само на непосредан новинарски задатак, извештавање о устанку и Црногорско-турском рату; његова знатижеља била је огромна. Отуда у његовим

² W.J. Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising; the Causes of the Latter and the Remedies*, London, 1877. Српски превод: *Hercegovina i poslednji ustanak: uzroci i njegova sredstva*, prev. Anto Gvozdenović, Beograd, 1932.

³ W. J. Stillman, *Autobiography of a Journalist*, London, 1901.

записима у *Аутобиографији* има путописних поглавља, описа крајева и насеља, манастира, археолошких локалитета, коментара о привредним приликама и могућностима, а понајвише описа људи које је на путовањима и на бојиштима сретао. Стилман је своја појединачна запажања уопштавао, тако да у књизи налазимо његово виђење Црне Горе, њене државне и друштвене организације, националног карактера Црногораца, обичаја у рату и миру.

Стилману су Црногорци били изузетно занимљиви, колико појединачно толико и као нација. Каже да је током три године устанка и рата имао задовољство и привилегију да проучава једну нацију на најранијем ступњу цивилизације, који му највише личи на степен грчке цивилизације у време Тројанског рата. „Променило се оружје, али не и људи”, каже Стилман.⁴ Поштење и грађанска дисциплина су савршени, а гостољубље је ограничено само могућношћу да се пружи. Храброст и војничка дисциплина су нешто што се само по себи подражава. „Када би књаз наредио да се неки положај заузме на јуриш, нико не би одустао од напада пре него што се да трубни знак за повлачење”.⁵ Стилман оцењује да су по војничкој храбрости и дисциплини Црногорци вероватно први у Европи. Црногорац се „рађа као храбар, и закон војничке послушности га качи чим је у стању да носи оружје”.⁶ Он помиње и жељу за новорођено мушко дете, „да не умре у колевци”, и истиче да је за дечака и одраслог Црногорца суочавање са смрћу весела игра. Ова уопштавања Стилман често илуструје примерима из личног искуства. Тако, на пример, помиње како је током борби чији је сведок био виђао Црногорце који су излазили из ровова и пркосно се излагали ватри непријатеља, изазивајући смрт. Књаз Никола је морао да изда посебну наредбу којом се забрањује сахрањивање ових лудо храбрих бораца, толико је људи страдало приликом опсаде Никшића из чистог пркоса. Стилман помиње и погибију попа Мила (вероватно Јововића), који је данима испред турских предстража изазивао Турке на мегдан, док није мучки убијен из заседе.

Једног дана Стилман је био сведок интересантне сцене. Један дечак од шеснаест година, чији су отац и браћа погинули у последњој борби, није, и поред књажевог изричитог наређења, желео да се врати кући, да се породица не би угасила. Када му је књаз оставио да бира – да мирно иде кући и тамо остане или да буде ишибан и добије дозволу да се врати у свој батаљон – дечак бира шибање, јер „није због крађе”, иако је шибање највећа срамота за Црногорца.

Стилман је био сведок и више борби и опсада и забележио бројне примере чојства и јунаштва, што његовим уопштеним судовима даје печат аутентично-

⁴ *Autobiography*, 119.

⁵ Исто, 119.

⁶ Исто, 123.

сти. Неколико пута је био присутан предаји турских посада и уверио се у коректност црногорске војске и њеног заповедника, књаза Николе. Са чуђењем је гледао како се на Цетињу заробљени турски војници слободно крећу без икаквог надзора.

Приликом својих честих обилазака разних војничких логора Стилман је упознао више херцеговачких вођа и црногорских главара – Љубибратића, попа Зимоњића, Сочицу, Пека Павловића, Марка Миљанова, Божа Петровића, Петра Вукотића, васојевићког главара Миљана Вукова, неколико игумана манастира које је посетио, и о већини оставио занимљив запис, малу карактерну скицу. Пека Павловића назива „жилавим, лукавим словенским Одисејем”. Главар Куча, Марко Миљанов, посебно га је импресионирао, као, уосталом, и многе друге. Игуман манастира Острог више му је личио на ратника него на свештено лице.

Почасно место у овој галерији црногорских и херцеговачких ликова припада књазу Николи. Ево његовог портрета:

„Књаз Никола је лично симпатичан човек, а имао сам срећу да њега и његов народ проучавам у време када цивилизација још није искварила исконске и античке врлине малог народа, јер се тада радило о голом опстанку патријархалне државе која је одолевала усред поробљеног становништва око ње. Он је крупан, човек робусне снаге која га чини упадљиво физички надмоћним међу његовима, изразито доброћудан, што по правилу испољавају крупни људи, и простосрдчан, што је код тог једноставног народа извор највеће оданости. Довитљив је и препреден, са довољним познавањем државничке вештине за елементарно стање владе којој председава; а његових поданика тада није било толико да није поименце знао главу сваке породице међу њима. Могао је као од шале да наведе генеалогiju свих породица које су се после пораза на Косову склониле у Бијело Поље, централну долину кнежевине, од Душановог пораза /?/ на даље, и знао је све традиције њихове ране историје. Када су се младићи надметали у играма снаге и вештине, мало је било оних који су могли да баце камен као он или да гађају као он; а можда су били тактични и нису дозвољавали да се то види, тако да је он у свом народу важио као узор и оличење свих херојских врлина. И поред крупног раста нервозан је и раздражљив. У свим, осим војничким способностима, израстао је по мери свог завичаја, а његове дипломатске способности више него надокнађују недостатак војничких. Оно што је веома необично, његово раније школовање није искварило Црногорца у њему”.⁷

Књазу Николи се вероватно не би свидео Стилманов закључак да овако очуван карактер вероватно дугује својој дивној жени, јер су, каже Стилман, „њена

⁷ Исто, 115-16.

енергичност, патриотизам и осећање за обавезе у кризним тренуцима значајнији од било чега везаног за дом Његуша”.⁸ Он не штеди комплименте када говори о кнегињи Милени. „Она заслужује место међу знаменитим владаркама света”⁹, „обдарена (је) тактом и са осећајношћу који су били краљевског карактера”.¹⁰ „Она је била права Амазонка по карактеру”.¹¹ „Међутим, у време мира била је права словенска жена, породична, нежна у породици, која се држи у сенци мужа”.¹²

И поред доста похвалних речи о књазу Николи као човеку, Стилман га не штеди када говори о њему као владару:

„...књаз је прави деспотски владар. Реч 'устав' је за њега баук, и он не би пристао да умањи своју апсолутну власт ни за делић, нити да отрпи и најмање одступање од власти у породици или кнежевини. Његова воља је закон, и мада се детаљи управљања поверавају војводама и 'министрима', никаква одлука се не може донети без његовог личног надзора, нити се иједна одлука суда завршава без посебног обраћања њему лично”.¹³

Стилман наводи и примере којима илуструје свој суд о књазу, што његов портрет чини уверљивијим. Пратећи књаза Николу приликом ратних похода имао је доста прилика да га помно простудира, уочи његове врлине и мане, и да заиста целовит и објективан портрет. Он испољава нескривену симпатију према књазу, али не затвара очи пред његовим слабостима и недостацима. Тако, на пример, у време кризе на једном фронту према Турцима књаз игнорише ургентан позив команданта угроженог положаја да му притекне у помоћ.

Патријархални облик владавине и његов носилац били су Стилману веома занимљиви, али му је карактер народа био још занимљивији. Црногорце је упознао у рату, и најчешће је имао прилике да их види као ратнике, али их није приказао само у ратним ситуацијама и кроз ратничке врлине. Био је веома знатижељан, па је у затишјима борби путовао по Црној Гори, контактирао са многим појединцима, много видео, о много чему се обавестио из прве руке, тако да је био у стању да да доста целовит портрет Црногораца, црногорског менталитета и етике. О његовој оцени ратничких врлина било је напред речи. О осталим карактерним цртама нације Стилман говори на конкретан начин, илуструјући их примерима о којима је чуо или о којима се лично осведочио. На при-

⁸ Исто, 116-17.

⁹ Исто, 116.

¹⁰ Исто, 117.

¹¹ Исто, 117.

¹² Исто, 117.

¹³ Исто, 117.

мер, он каже: „Поштење је изузетно”. Одмах затим следе примери. Два аустријска официра на путу до Цетиња изгубила су златну медаљу, коју је нашла сиромашна жена која је пролазила истим путем. Жена је изгубила скоро цео дан тражећи у Котору официра да му врати медаљу. Стилман наводи и случајеве из свог искуства.

Иако пре свега новинар на службеном задатку, Стилман је много времена и енергије трошио на агитацију за Црну Гору, нарочито током краћих боравака у Великој Британији, обично у паузама између борби. У тим приликама је прикупљао и помоћ за погинуле, рањене и сиромашне у Херцеговини и Црној Гори, и по повратку лично је делио угроженим и пострадалима. Делио је и помоћ коју су скупили руски комитети. Понекад је носио по неколико стотина фунти у злату у најудаљеније делове Књажевине али, иако се знало да носи велике суме, није никада био нападнут. За време похода, у пратњи књаза Николе, торбу с новцем је држао обешену о мотку од шатора, али никад му није нестало ни један једини цванцик.

Стилман посебно хвали велику гостољубивост Црногораца на коју је наилазио на сваком кораку. Иако крајње сиромашни, његови домаћини су му увек уступали најбољи лежај, нудили најбоље што су имали за обед, и нису никад тражили никакву надокнаду. Новинар, представник цивилизације у којој ова врста гостољубља није била уобичајена, био је изненађен и дирнут. Један дечак му је у манастиру Морачи дао клас кукуруза, „највећу посласицу за коју знају”, док му је други поклатио огроман кромпир. Један човек му је поклатио шаку очишћених ораха и одјуррио највећом брзином да му не би нешто дао за узврат.

Многе ствари су изненађивале Стилмана током његовог дугог боравака у Црној Гори. Био је запањен када је приметио да власти као гласнике, у одсуству мушкарца који су били на ратишту, користе затворенике, и да се ови увек враћају не користећи прилику да побегну. Један такав затвореник је послат са огромном сумом од три хиљаде флорина за једног которског банкара, и он се пре пада мрака вратио и отишао у затвор. Стилман препричава и искуство руског конзула Јонина са једним затвореником кога је срео у Котору. Затвореник га је молио да код књаза посредује да га пусти из затвора. Јонин је био у чуду: „Ти ниси више у затвору него што сам ја; шта заправо хоћеш?” „Дошао сам по товар кожа за војводу тога и тога, али морам поново у затвор када се вратим на Цетиње”.¹⁴

Из Стилманових мемоара не види се да је читао неку литературу о Црној Гори, иако је на енглеском тада постојала прилично обимна, пре свега путописна литература. Ипак, он се повремено осврне, без навођења извора, на нешто што је негде прочитао, најчешће да би полемисао с неким ставом или оценом. Тако, на пример, он оспорава мишљења да је Црногорац лењ и да пребацује на жену

¹⁴ Исто, 122.

тешке послове. Тврди категорички да је то потпуно нетачно, и своје неслагање веома детаљно образлаже. Црногорац је, тврди Стилман, вољан да ради сваки посао који се сматра послом за мушкарце. „Он је изванредан градитељ путева и копач, и иде далеко да би добио посао на јавним радовима”¹⁵, а и код куће ради тешке послове када му прилике дозволе. Због сталног ратовања пољопривредни и многи други послови неизбежно су припали жени. Стилман наводи и праксу приликом ношења терета. Увек би неко био одређен да процењује који је терет за мушкарца, а који за жену. Тежак терет би увек припао мушкарцу а лакши жени. „Међутим, никаква накнада неће навести Црногорца да прихвати посао који се не сматра послом за мушкарце”¹⁶, закључује Стилман.

Као што се из изложеног види, иако новинар на професионалном задатку, Стилман је настојао да што боље упозна једну необичну земљу и приказао ју је у многим аспектима. Земљу је описивао као географ, флору као ботаничар, а повремено је био у улози археолога аматера, када је приликом својих путовања наилазио на стара гробља са занимљивим надгробним споменицима. Испољавао је и необичну радозналост при разгледању разбојишта после борби, па се упуштао у антрополошке анализе на основу физичких карактеристика погинулих. Међутим, за Црну Гору су била најважнија његова запажања о народу, у рату и миру, чиме је оповргао бројне заблуде и предрасуде које су о Црногорцима владале на западу. Она су имала исту вредност као и извештаји „Тајмсу” о току ратних операција.

Двадесетак година после бурних догађаја о којима је извештавао, Стилман се на путу за Грчку задржао у Црној Гори. Желео је да сретне старе пријатеље и види Црну Гору двадесет година после признања независности. Из Котора је путовао за Цетиње новим путем, који је у међувремену изграђен. На Цетињу је доживео срдчан пријем, који је био „један од пријатних догађаја моје каријере као дописника, јер су га обележила захвалност и срдчаност јединствени у мом искуству, и увидео сам да један народ и један владар умеју да очувају захвалност за услуге у прошлости...”¹⁷ За дочек који му је приредио књаз Никола Стилман једноставно каже: „Књаз ме примио као брата”¹⁸.

Црна Гора је 1877. године одликовала Стилмана Орденом III степена Књаза Данила I, за „особите услуге...указане црногорском народу”. Он је један од ретких странаца који је добио овај орден, што само сведочи о значају услуга које је учинио црногорском народу својим објективним извештавањем и црногорској захвалности.

¹⁵ Исто, 122.

¹⁶ Исто, 122-23.

¹⁷ Исто, 265.

¹⁸ Исто, 265.

Prof. Branko MOMČILOVIĆ, D. Sc.

STILLMAN ON PRINCE NIKOLA AND MONTENEGRO

Summary

The paper deals with the writings of William J. Stillman, the English journalist who was a special correspondent of “The Times” during the Herzegovinian insurrection and the Montenegrin-Turkish War of 1876-1878. Stillman was not only a war reporter but a man of wide interests, who studied the country and nation and offered to the reading public an objective view of the Montengrins and their ruler, Prince Nikola.